

ERZEN KOPERAJ

**TEZAT E REJA MBI ORIGINËN DHE PËRHAPJEN E POPUJVE
DHE GJUHËVE INDOEVROPIANE, VENDI I SHQIPES
(RIKTHIM NË REZULTATET E GJEOGRAFISË GJUHËSORE)**

Përcaktimi i vendit të origjinës së popujve indoevropianë dhe i kohës së ndarjes së tribuve i.e. që çoi në krijimin e popujve dhe gjuhëve përkatëse që njohim në periudhën e dokumentuar është një prej çështjeve më të debatueshme të gjuhësisë krahasuese edhe sot e kësaj dite. Një çështje e tillë, tek e cila interesi gjuhësor lidhet ngushtë me disiplinat e tjera shkencore, si historinë e arkeologjinë, paraqitet kyçe në përcaktimin e lidhjeve brenda gjuhëve i.e. dhe fazat e zhvillimit të tyre nga prehistoria e deri në atë që cilësohet si periudha postetnike. Megjithëse disa studiues vënë në dyshim ekzistencën e dikurshme të një populli indoevropian, duke menduar që afritë që shfaqin njëra me tjetrën shumë gjuhë të Evropës dhe Azisë janë si rezultat i kontakteve historike që kanë pasur popujt njëri me tjetrin, përgjithësisht pranohet se disa mijëvjeçarë më përpara ka ekzistuar një popull që fliste të ashtuquajturën gjuhë indoevropiane, gjuhë nga e cila e kanë burimin gjuhët që fliten nga India në Lindje e deri në Irlandë në Perëndim. Deri më tani gjuhësia krahasuese ka njohur tri teori të tjera në lidhje me atdheun e parë të popullit indoevropian; atë perëndimore, që hamendëson shtrirjen fillestare të fiseve i.e. në hapësirën gjeografike të Evropës Qendrore; atë nord pontiane, që përcakton zonën në veri dhe në perëndim të brigjeve të Detit të Zi; si dhe atë lindore apo aziatike, që përpiqet të argumentojë se atdheu i parë i indoevropianëve ka qenë Azia Qendrore, pak a shumë stepa e Kirgizisë veriperëndimore.

Studiuesi Quentin Atkinson i Universitetit të Auckland-it, dhe një grup shkencëtarësh nga universitete të ndryshme¹, ka marrë përsipër të zbulojë skemën e përhapjes së gjuhëve indoevropiane duke ndjekur një skemë të ngjashme hulumtimi me atë të programit kompjuterik që përdoret për të studiuar përhapjet e sëmundjeve epidemike, përmes së cilit përcaktohen vatrat dhe fazat e zhvillimit të tyre. Përcaktimi i fazës proto-indoevropiane , i vendit të origjinës, është bërë bazuar në analizimin e të dhënave gjuhësore mbi 103

¹ Studiuesit që kanë ngritur dhe mbështetur këtë tezë janë Q. D. Atkinson, R. Bouckaert, Ph. Lemey, M. Dunn, S. J. Greenhill, A. V. Alekseyenko, A. J. Drummond, R. D. Gray, M. A. Suchard, nga universitete të ndryshme të Zelandës së re, Britanisë së Madhe, ShBA, Hollandës, etj. (gjuhëtarë, historianë, staticienë, antropologë etj.).

gjuhë të gjalla dhe të vdekura, duke pasur si pikënisje një *database* etimologjik dhe etnolinguistik, duke i krahasuar dhe me faktimin shkrimor përkatës për secilën gjuhë, si dhe të dhënat nga arkeologjia dhe historia. Q. Atkinson, që ka qenë edhe drejtuesi i grupit kërkimor, beson se rezultati i nxjerrë nga studimi duhet të përputhet me realitetin gjuhësor dhe historik, që Azia e Vogël, zona qendrore dhe jugore e Anadollit të sotëm, të ketë qenë pika e përhapjes së fiseve indoevropiane drejt Evropës dhe Azisë, që prej mijëvjeçarit të shtatë para erës sonë. Fjalët e analizuar, të cilat kryesisht kanë qenë elemente të leksikut të përbashkët indoevropian, janë përzgjedhur në bazë të varianteve semantike që ato kanë pasur brenda një gjuhe, por edhe nga lidhjet fonetiko-semantike që ato shfaqin brenda grupeve të gjuhëve që i përkasin degëve të kësaj familjeje. Në studim janë përfshirë fjalë që përcaktojnë elemente të trupit, të veglave të punës dhe të jetës së përditshme. Kjo analizë është përqendruar në kombinimin e kërkimeve të bëra mbi zhvillimin e këtyre izoglosave dhe përhapjen gjeografike të tyre brenda folësve të gjuhëve përkatëse. Krijimi i një skeme të tillë lidhësh gjuhësore i ka lejuar studiuesit të ndërtojnë një sërë shtresëzimesh, që duke i ndjekur nga format më të reja tek ato më të hershmet, të arrihet në gjurmimin e vetë zhvillimit historik të gjuhëve, e deri tek origjina e përbashkët e tyre, indoevropianishtja. Ndërsa përmes zbatimit të parimeve të gjeografisë gjuhësore mund të ndërtohet harta e lëvizjes së tribuve indoevropiane dhe të gjendet më me saktësi vendi nga u përhapën këto fise, që në rrjedhën e shekujve krijuan gjuhët e veçanta që njohim. Sipas grupit të studiuesve skema bëhet më e qëndrueshme, duke iu referuar studimeve mbi prehistorinë dhe të dhënave arkeologjike mbi përhapjen e bujqësisë². Madje, shkaku që i shtyu fiset indoevropiane drejt shtegtimt, ishte zhvillimi i agrikulturës, për të kërkuar toka të reja. Ky shtegtim dhe kjo përhapje duhet të ketë filluar shumë herët, që në periudhën e neolitikut, aty nga fundi i mijëvjeçarit të shtatë para erës sonë, nga territoret jugore të Azisë së Vogël. Ky kufi kohor i bie ndesh teorive të mëparshme, duke kundërshtuar mendimin që zotëronte deri më tani se përhapja e fiseve i.e. duhet të ketë filluar në epokën e bronzit, me zbutjen nga njeriu të kuajve, gjë që i krijoi mundësinë e shtegtimeve më të gjata. Parimi që ndjek është, nisja nga analiza e gjendjes së sotme gjuhësore drejt së shkuarës dhe jo e kundërta, sepse, sipas këtyre studiuesve, përndryshe do të kufizoheshim në bërjen e historisë të një numri të pakët elementesh që ndodhen edhe tani në gjuhët përkatëse i.e.. Pisani merr në shqyrtim pikërisht këtë material gjuhësor dhe e teston me efektet e proceseve të zhvillimeve gjuhësore që kanë ndodhur në gjuhët e tjera indoevropiane, por jo tek të gjitha

² <http://www.tucsonweekly.com/TheRange/archives/2012/11/28/finding-babel-the-key-to-indo-european-language-family> dhe në <http://www.sciencenews.com/othersciences/linguistics/article00607.html>

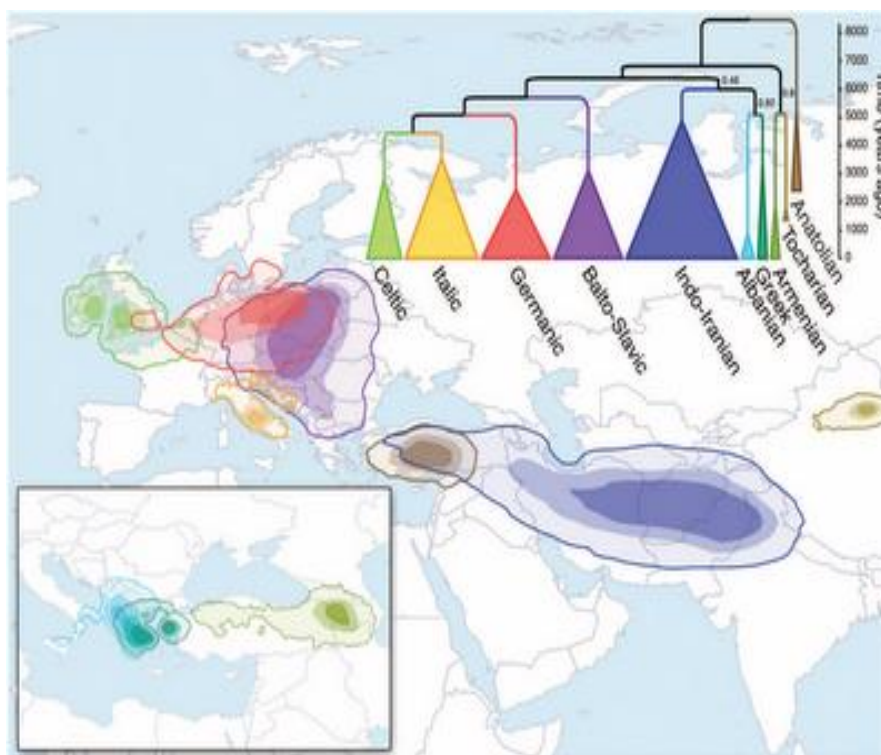
së bashku, por lidhjet që vihen re me gjuhë të veçanta, apo grup gjuhësh, në mënyrë që të hidhet dritë mbi historinë e grupit të individëve që “duke krijuar aktet e tyre linguistike, kanë futur modifikimet e tyre në traditën e komunikimit gjuhësor që përbëjnë një gjuhë të caktuar.

Një metodë e tillë ndërdisiplinore duke ndërthurur skemat gjenetike me zhvillimet gjuhësore hartuesit e kësaj teorie mendojnë se mund të zbulojnë edhe kontaktet më të hershme që mund të kenë pasur familjet gjuhësore njëra me tjetrën. “Duke përdorur këtë teknikë ne mund të gjejmë për shembull lidhjet e mundshme midis gjuhëve të Amerikës dhe atyre të Euroazisë, që duket se daton 12.000 vjet më parë apo më shumë,” thotë bashkë-autori i kësaj teorie, Dr. Stephen Levinson i Institutit Max Planck për Psikolinguistikën në universitetin e Nijmegen-it, në Hollandë. “Ne mund të gjejmë edhe lidhjet e mundshme mes shumicës së familjeve gjuhësore Euroaziatike, me sa duket kemi pasur një para-takim, para ndarjes së vetë fiseve indo-evropiane më pas, rreth 9000 vjet më parë.”³

Realiteti gjeografiko-historik është faktori vendimtar në krijimin e risive në gjuhë. Në situata të qeta, kur popujt kanë periudha stabiliteti në historinë e tyre, ndryshimet gjuhësore janë shumë të pakta, përkundrazi në kohëra të trazuara historike, të mbushura me luftëra dhe lëvizje demografike dhe përzierje etnike, ndryshimi në gjuhë është evident. Zhvillimi gjuhësor varet në këtë mënyrë nga marrëdhëniet “hapësinore” të individëve që e flasin atë gjuhë. Pikërisht këto të fundit kushtëzojnë marrëdhëniet gjuhësore dhe kthehen në shkak të ndryshimit gjuhësor. Për Colin Renfrew, me këtë skemë kemi një pasqyrë të qartë mbi ndarjen dhe përhapjen e fiseve indoevropiane,

Një interes të veçantë kjo teori paraqet në lidhje me pozicionin e shqipes. Në hartën e mëposhtme jepet skema e përhapjes, por edhe lidhjet që gjuhët i.e. kanë me njëra-tjetrën.

³ http://www.academia.edu/Documents/in/Indo-European_Linguistics

Harta e ndërtuar nga gjuhëtarët e universitetit të Nijmegen mbi origjinën e popullit indoevropian që jep përhapjen e fiseve indoevropiane nga Azia e Vogël, rreth 8500-9000 vite më parë.⁴

Duke iu referuar skemës së mësipërme paraardhësit e shqiptarëve duhet të jenë vendosur në trojet ballkanike rreth pesë mijë vjet më parë dhe megjithëse një gjuhë e veçantë afritë më të mëdha duhet t'i ketë pasur me greqishten. Teoria e mësipërme afrohet në këtë pikë qëndrimet e mjaft gjuhëtarëve që kanë gjetur mjaft elemente të përbashkëta indoevropiane tek këto dy gjuhë ballkanike, duke filluar që nga teoria e *drurit gjenealogjik* të A. Schlieherit (1863) (e para teori serioze e mirëfilltë për përcaktimin e vendit të gjuhëve i.e. brenda familjes gjuhësore që i takojnë), ku e vë shqipen të lidhur me latinishten dhe greqishten, por më pranë greqishtes. Por teoria e re (anatolike) në raport me shqipen ngjan t'i jetë kthyer rezultateve të gjeografisë

⁴ www.radbouduniversitynijmegen.com, (harta është paraqitur në këtë link që më 23 gusht 2012).

gjuhësore, e studimeve të neolinguistëve mbi shqipen dhe pozicionin e saj në trungun gjuhësor indoevropian. Në vazhdim do të paraqesim disa prej argumenteve të dhëna nga gjuhëtarë të tillë, si M. Bartoli dhe V. Pisani, argumentet e të cilëve përforcojnë teorinë e re mbi vendin e origjinës dhe përhapjen dhe afritë e shqipes me gjuhët simotra. Më pranë kësaj skeme del përcaktimi që i jep linguisti italian M. Bartoli, i cili i jep lidhjet i.e. të shqipes me greqishten si më të afërta në atë që ky autor e cilëson si izoglosa inovative të krijuara gjatë shtegtimin të supozuar të fiseve i.e. (përkatësisht shqiptare dhe greke) nga atdheu i tyre i parë i.e. drejt truallit ballkanik (në atdheun e tyre historik)⁵. Duke u kufizuar në tre gjuhët mbi të cilat Bartoli ka shtrirë krahasimin, greqisht, shqip dhe lituanisht rezulton se shqipja afrohet me gjuhët baltike shumë më tepër në konservime sesa në risi, ndërsa, përkundrazi, me greqishten ajo afrohet më shumë në inovacione sesa në konservime. Parë në një këndvështrim më të gjerë, shqipja në risitë që shfaq me greqishten afrohet edhe me gjuhë të tjera indoevropiane jugore, po ashtu si në mjaft konservime që e afrojnë me gjuhët baltike, marrin pjesë shpesh herë edhe gjuhët veriore, sidomos ato gjermanike⁶. Edhe në studimet e mëvonshme në fushën e gjuhësisë i.e., është vërejtur shkalla e ndryshme e konservimit në gjuhë të ndryshme indoevropiane. P.sh. mund të demonstrohet që inovacionet me origjinë i.e. janë shumë më të rralla në tre grupet gjuhësore më perëndimore të familjes i. e. që janë ai italik, keltik dhe gjermanik, sesa në gjuhët lindore dhe qendrore. Aq sa mund të thuhet që këto tre grupe gjuhësore janë më konservativët sesa grupet e tjerë të gjuhëve simotra.

Sipas Pisani-t, duke parë lidhjet që ka shqipja me tre grupet e gjuhëve indoevropiane veriore, më të ngushta janë ato me gjuhët sllave dhe më të largëta ato me gjuhët gjermanike: raporti me gjuhët baltike zë një vend më të ndërmjetëm. Nga një analizë e tillë, Pisani arrin në konkluzionin se "ne mund të dallojmë në elementet indoevropiane të shqipes, përveç atyre që janë të përbashkëta për pjesën më të madhe, apo për të gjithë gjuhët i.e., një sërë elementesh të periudhës prehistorike që e lidhin me gjuhët veriore dhe qendrore, gjuhët gjermanike, ato baltike dhe sllave. Një shtresë më e vonë na tregon një lidhje me trakishten, e me ndërmjetësinë e saj me frigishten, armenishten dhe iranishten, nga ana tjetër dallojmë afritë me greqishten, apo

⁵ M. Bartoli, *Accordi antichi fra l'albanese e le lingue sorelle* në "Studi albanesi" 2 (1932), f. 40-41.

⁶ M. Bartoli, *Una norma dell'albanese e del greco e la questione delle velari ario-europee*, në Rivista d' Albania, 1940/1 f. 234-260, por edhe në *Ancora la norma dell'albanese e del greco ...*, po në Riv. d' Alb. 1941/3.

⁷ Shih, te M. Alinei, *Origini delle lingue d'Europa*, Bologna, 1996; J. Puhvel, *Indo-european prehistory and myth*, Wien 1964; Ramat P.- Giacalone A. *Le lingue indoeuropee*, Bologna 1994; B. Fortson, *Indo-european languages*, ambri.

më saktë me disa dialekte, të cilët më vonë formuan njësinë gjuhësore greke; dhe me në fund një shtresë edhe më e vonë, që i përket një epoke kur frigishtja dhe armenishtja, tashmë të larguara drejt lindjes, ndërpresin kontaktet me gjuhët evropiane, duke e zënë vendin e tyre skitho-iranishtja në veri, ndërkohë që në jug formohet njësia e greqishtes. Këtu mbërrijmë në periudhën historike⁸. Si më të sigurtë në arritjen e një rezultati të pranueshëm është analiza e elementit fonetik i cili ndryshon shumë më ngadalë krahasuar me strukturën gramatikore dhe leksikun. Duke e quajtur të pakritikueshëm mendimin e Pedersen-it në lidhje me tre seritë e “guturaleve” dhe reflekset e tyre në gjuhën shqipe, Pisani gjen afri në disa zhvillime me greqishten dhe armenishten. Para zanoreve të radhës së përparme, /i/ dhe /e/ velaret, /k/, /g/, nuk u qiellzorizuan deri në një periudhë të vonë, ndërkohë që buzoprapaqiellzoret u shndërruan në /s/, /z/⁹. Një zhvillim i tillë del paralel me greqishten e vjetër ku velaret e thjeshta u ruajtën deri në greqishten mesme dhe të re për t’u kthyer në **χ’, j, χ’**, por buzoprapaqiellzoret kanë dhënë **τ, δ, θ**, (një qiellzorizim i mbetur në gjysmë). Edhe në armenisht velaret e thjeshta para zanoreve **e, i**, nuk ndryshuan, kurse labiovelaret e pazëshme dhe gjysmë të aspiruara kanë dhënë **č** dhe **ĵ**. Kështu p.sh. arm. **čork’**, gre. τεσσαρες nga ***que-** (në shqip **katër**, por që mund të jetë edhe një huazim nga latinishtja.; gre πεντε, shq. **pesë**, nga një ***penque**) arm. **hing**, ku /e/ ka rënë para qiellzorizimit); arm. **Jerm**, gre. θερμος, shq. **zjerm**, **zjarr** nga një rrënjë ***ghuermo-**, por nga ana tjetër arm. **k’erem**, gre. χειρο, shq. **qeth**, lit. **kertu**, nga një rrënjë i.e. ***ker(t)**.

Për sa i takon refleksit të bashkëtingëllores **-s-**, çështje të cilës Pisani i ka kushtuar një artikull të tërë¹⁰, gjuhëtari italian gjen një izoglosë mes shqipes dhe greqishtes. Sipas tij /s/ indoevropiane, në shqip ka dhënë gjithmonë **-sh-**, ndërsa në fillim të fjalës, para një zanoreje **e**, ose **i**, ka kaluar në **-gj-**, përmes një **-zh-**. Ndërsa grupet /sk/ dhe /ks/ janë shndërruar fillimisht në /ss/ që më pas ka dhënë /h/, p.sh., gre. σκοποδον, shq. **hudhër**; gre. γλωσσα, shq. **gjuhë**. Në fillim të fjalës gjithnjë shfaqet /th/, ndërsa në greqisht ruhet **s-** indoevropiane në vend që të shndërrohet në /’/ (në greqisht aspirim, ”frymtim i

⁸ V. Pisani, *Les origines de la langue albanaise. Question de principes et de methode*, në Stud. Alban. I, 1964, f. 133.

⁹ Një mendim i tillë mbështetet edhe nga Çabej kur vëren se “si në disa gjuhë të tjera, edhe në shqipen është kryer një palatalizim i dyfishtë para zanoreve të çelëta. I pari dhe më i lashti ka shndërruar të ashtuquajturat labiovelare në sibilante, darkë:darsmë, djeg:ndez. I dyti, më i voni, ka zbutur në palatale gjithë guturalet, kalb:qelb, djeg:digjem” (Mbi disa rregulla të fonetikës historike të shqipes në SF, 1972/4, f. 88).

¹⁰ Pisani, V., *Albanica I, Le sorti albanesi di s e di i indoeuropeo*. 1947, f. 5-20.

ashpër”e quan Pisani): **thi**, **thanj**, përballë $\sigma\upsilon\varsigma$ dhe $\sigma\alpha\upsilon\sigma\alpha\rho\omicron\varsigma$ nga ***su** dhe ***saus-**. Përsa i takon **-i-**, sipas Pisanit, shqipja përgjithësisht e ruan këtë tingull në ballë të fjalës, p.sh. **ju** = got. **jus**¹¹, por edhe e ndryshon në **/gj/**. Izoglosa që vihet re këtu mes shqipes dhe greqishtes është se në dy fjalë që në greqisht duhej të ishte **/'del z**: ngjesh: gre. ζεω, ζωννυμι, nga ***ies-** dhe ***ios-**. Një tjetër rast që shton këtu Pisani, është dhe fjala **gjizë**, të cilën e krahason me greqishten ζυμι, por edhe me lat. **ius**, sanskr. **yus**, dhe sllav. vjet. **jucha** (në kuptimin e supës). Mendimi i Pisanit nuk përputhet me mendimet e Meyer, që e lë të pashpjeguar¹², të Joklit që e krahason me lat. **serum**, gre. οπος, Vasmerit që e krahason me kelt. **seigos** (qumësht), ndërsa për P. Skok kemi të bëjmë me një fjalë interballkanike me burim shqiptar¹³. Në këtë pikë, shqipja dhe greqishtja, sipas Pisanit shfaqin të përbashkët edhe ndërrimin e kuptimit. Për Pisanin, në lidhje me format e aoristit sigmatik që ndeshen në shqipe (**hapshë**, **isha**, etj.), që duhet të kenë qenë shumë të përhapura në gjuhët indoevropiane, e largojnë atë nga gjuhët gjermanike, baltike dhe hetitishja, të cilat nuk duhet ta kenë njohur një formë të tillë. Tek format foljore, Pisani vë re disa konkordanca të shqipes me greqishten si shq. pasur = greqisht në dialektin dorik, Πασασθαι, shqip, **erdha / ardhur** = gre. ερχομαι, shq. **ngranë/ngrënë** = gre. γρᾶω, krhs. me sanskrit. **grasati**¹⁴. Shihet qartë se rezultati i këtyre argumenteve është në hedhjen dritë të lidhjeve të shqipes me greqishten të cilat nuk do të jenë zhvilluar vetëm prej afrisë në atdheun e përbashkët i.e., ashtu siç kanë pasur me gjitha gjuhët simotra, por edhe si rezultat i migrimit të përbashkët drejt atdheut të tyre historik. Pavarësisht nga kjo, gjithnjë në rastin e shqipes rezultate të tilla duhet pranuar me rezervë, pasi dimë vështirësitë që paraqet studimi historik i gjuhës sonë për shkak të dokumentimit të saj të vonë, aq më tepër kur bëhet fjalë për periudha të tilla të prehistorisë së gjuhëve

¹¹ Pedersen, Çabej, Domi, Ajeti dhe Demiraj pranojnë se forma ju është vazhdim i formës më të vjetër u, e cila mbijeton si formë e patheksuar, nistorja j-, është një tingull antihiatizues që nuk mund të jetë shumë i vjetër, sepse përndryshe do të ishte shndërruar në gj-, ose z-.(Shih Çabej *Stud.rreth etim.*, SF 1967/1f. 67, Sh. Demiraj “Gramatikë historike”1986, f. 454, Likaj. E., *Morfologji historike*, 2003, f. 99), por një tjetër mendim kanë K. Topalli dhe B. Bokshi, të cilët pranojnë këtë zhvillim që jep edhe Pisani, por që në fakt është një rikthim tek mendimi i Meyer-it që **ju < *jus**, pasi nga **uos** të dalë **u** është e mundur, por është e vështirë që nga kjo u e trajtës së shkurtër, të ketë dalë trajta e plotë, pasi e kundërta është rruga normale e evolucionit (shih Bokshi. B., *Për vetorët e shqipes*, Prishtinë, 2004, f. 121, dhe Topalli. K., *Sonantet e gjuhës shqipe*, Tiranë 2001, f. 202).

¹² Meyer G., *Fjalor etimologjik*, Tiranë, 2007, f. 190.

¹³ Shih në Çabej E., *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, Tiranë, 1996, f. 334.

¹⁴ Pisani.V., *Sulla genesi dell'albanese*, në Akten Innsbruck 1972, f. 354.

indoevropiane. Praktika e zhvillimeve gjuhësore tregon se mjaft zhvillime gjuhësore të nisura nuk janë zhvilluar gjithmonë deri në fund, jo radhë procese të ndryshme gjuhësore, nga prirje që shfaqen në rrjedhën e kohës, ndryshojnë apo ndërpriten. Mjaft kategori gjuhësore ndër gjuhët indoevropiane as nuk kanë lindur në të njëjtën kohë dhe as që janë zhvilluar njëllë, madje studimet e gjuhësisë krahasuese forcojnë tezën se zhvillimi gjuhësor ka karakter ciklik¹⁵.

¹⁵ E. Likaj, *Zhvillimi i eptimit në gjuhën shqipe (Morfologji historike)*, Tiranë, 2003, f. 19.